

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 - Number: 2 p. 80-88, Winter 2025

"Köroğlu" Destanının Kökeni, Tarihi Kökleri ve Coğrafi Alanı*

The origin, historical roots and geographical area of the epic "Koroghlu"

DOI: 10.5281/zenodo.18197603

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
23.08.2025

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
03.12.2025

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
31.12.2025

**Türk Dili ve
Edebiyatı
İncelemeleri
Dergisi**

Prof. Dr. Yusif Səfərov

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

seferovyusif3@gmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0003-3636-2575>

Öz

"Köroğlu" destanının kökeni ve yayılma alanları üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu, konunun başında verilen bilgilerden de açıkça anlaşılmaktadır.

Makalenin temel amacı, Türk ve dünya destanlarında güncelliğini koruyan destanın kökeni, tarihi kökleri ve coğrafi alanı gibi konuları araştırmaktır.

Destanın kökeninin antikliği "Ali kişi" dalından anlaşılmaktadır. Türk destanlarının ilk unsurları burada korunmuştur. Bu, destanın olay örgüsünün "çocuksuzluk" motifıyla bağlantılı olmasıyla da kanıtlanmaktadır. Köroğlu, Nigar ve Selma Hanım'ın okuduğu şiirler de bunu doğrulamaktadır. Köroğlu, ilahi bir kökene sahip olduğu için ölümsüz ve yenilmezdi. Destan, mitolojinin yanı sıra tarih ve olaylarla da bağlantılıdır. Tahmasib ve Abbaslı'nın destan, Rövsen, Köroğlu ve Çanlıbel hakkındaki görüşleri de bunu söylemek için zemin hazırlamaktadır.

Araştırmalar ve Azerbaycan-Türk bilim insanlarının görüşleri, Köroğlu destanı ve Köroğlu ile ilgili bazı olayların Ahameniş-Göytürk savaşlarıyla bağlantılı olduğunu göstermektedir. Destanın tarihsel kökleri, 16.-17. yüzyıllarda meydana gelen olaylarla bağlantılıdır. Tarihsel bilgiler, Köroğlu ve birkaç silah arkadaşının Celaliler hareketine katıldığını göstermektedir. Bir şair-âşık olan Köroğlu, bu dönemin tarihsel ve kültürel koşullarının etkisiyle bir destan kahramanı seviyesine yükselmiştir. Destan, İslamiyet öncesi Ahameniş-Göytürk savaşları temelinde oluşmaya başlamış ve 17. yüzyılın güçlü âşık topluluğunda bağımsız bir destan olarak oluşmuştur. Destanın ana alanı Transkafkasya, Güney Azerbaycan, Anadolu, Irak, Balkanlar ve Kırım bölgelerini kapsamaktadır. Çanlıbel veya Çamlıbel'in Anadolu'da Erzurum ve Kars arasındaki dağlık bölgede yer aldığı ve diğer araştırmalara göre Sivas'ın batı yakasında bulunduğu iddiaları gerçeğe yakındır. Destan bu coğrafyada daha ünlüdür.

Anahtar Kelimeler: Köroğlu, destan, varyant, Çanlıbel, Azerbaycan, Anadolu

Abstract

Many studies have been conducted on the origin and spread of the "Koroghlu" epic. This is clearly evident from the information given at the beginning of this topic.

The main purpose of the article is to investigate issues such as the origin, historical roots, and geographical area of the epic, which maintains its current status in Turkish and world epics.

The antiquity of the epic's origin is inferred from the 'Ali kishi' branch. The first elements of Turkish epics are preserved here. This is also evidenced by the fact that the plot of the epic is linked to the motif of "childlessness." The poems recited by Koroghlu, Nigar, and Selma Hanım likewise substantiate this point. Koroghlu was immortal and invincible because of his divine origin. The epic is not only rooted in mythology but is also interconnected with history and actual events. The perspectives of Tahmasib and Abbaslı on the epic, as well as their views regarding Rovshan, Koroghlu, and Chanlibel, provide a basis for asserting this.

Research, along with the views of Azerbaijani and Turkish scholars, indicates that the Koroghlu epic and certain events associated with Koroghlu are connected to the Achaemenid-Gokturk wars. The historical roots of the epic are linked with the events that occurred in the 16th - 17th centuries. Historical information shows that Koroghlu and several of his comrades-in-arms joined the Jelali movement. Koroghlu, a poet-minstrel, rose to the level of an epic hero under the influence of the historical and cultural conditions of this period. The epic began to take shape on the basis of the pre-Islamic Achaemenid-Gokturk conflicts and was fully formed as an independent epic within the powerful minstrel tradition of the seventeenth century. Its primary geographical scope includes Transcaucasia, South Azerbaijan, Anatolia, Iraq, the Balkans, and Crimea. The claims that Chanlibel or Chamlibel is located in the mountainous region between Erzurum and Kars in Anatolia, and according to other studies on the western side of Sivas, appear to be close to reality. The epic is especially well-known in this geographical area.

Keywords: Koroghlu, epic, variant, Chanlibel, Azerbaijan, Anatolia

* Bu dergi makalesi, Azerbaycan Yazıçılar Birliği "Edebiyyat Gazeti"nde yayınlanmış "Koroğlu" eposunun mənşəyi, tarixi-milli səciyyəsi və coğrafi arealı adlı yazı dizisinin gözden geçirilerek illmi cehetden derinləşdirilmiş ve genişletilmiş biçimidir.

Türk Dili və Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 - Number: 2 p. 80-88, Winter 2025

Giriş

Dünya xalqlarının qəhrəmanlıq dastanları sırasında “Koroğlu”nun özünəməxsus yeri var. Ümumtürk dastançılığı tarixində “Alp Ər Tonqa”, “Şu”, “Oğuz xaqan”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Alpamiş”, “Manas” dastanları kimi, “Koroğlu” eposu da möhtəşəm ədəbi-mədəni, bədii-fəlsəfi əsərlərdən biridir. Sovet hakimiyyəti illərində milli mədəniyyətə, tarix və ədəbiyyata qoyulan bəzi ideoloji yasaqlar “Koroğlu” eposunun lazımi səviyyədə öyrənilməsinə o qədər imkân vermirdi. O dövrdə milli folklorla, ədəbiyyat və mədəniyyətlə bağlı araşdırmalar, demək olar ki, Sovet hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmış təsir dairəsindən kənara çıxa bilmirdi. Qardaş və qonşu Türkiyə Respublikası ilə elmi, ədəbi-mədəni əlaqələr də çox zəif idi. “Koroğlu” eposu ilə bağlı Türkiyədəki elmi araşdırmaları izləmək, lazımi məlumatı almaq, qarşılıqlı yararlanmaq çətin idi. Elə ki, Azərbaycan və Orta Asiyadakı Türk respublikaları müstəqilliyə qovuşduqdan sonra qardaş Türkiyə Respublikası ilə elm, təhsil sahəsində ədəbi-mədəni əlaqələr gücləndi.

Ümumtürk dastançılığı tarixində “Koroğlu” eposunun azı 20’dən çox versiya və variantları, qolları tədqiq edilsə də, dastanın mənşəyi, tarixi kökləri, milli səciyyəsi, variant və versiyaları, coğrafi arealı ilə bağlı məsələlərin ətraflı şəkildə araşdırılması vacib məsələdir. Hazırda bu məsələlərin tədqiqi istiqamətində yeni elmi nailiyyətlər qazanılmaqdadır.

Əsas hissə

Koroğlu ilə bağlı şeir və rəvayətlərin yazıya alınması XVII-XVIII əsrlərə təsadüf edir. 1804 ilində Güney Azərbaycanda Ə. Qaracadağı əlyazmasında “Koroğlu” dastanına aid bir sıra şeirlər yazıya alınıb. Prof. P. Əfəndiyev yazır ki, XIX əsrdə Peterburq’da, Moskva’da, Tiflis’də rus dilində nəşr olunmuş bəzi qəzet və jurnallarda da “Koroğlu” dastanından parçalara, hətta tənqidi qeydlərə rast gəlinir. Dastan barədə ilk məlumat “Tiflis vərəqləri” (1830, № 68) qəzetində verilmişdir.

“Koroğlu” dastanı kitabça şəklində 1842 ilində çar Rusiyası’nın Qacarlar dövlətindəki konsulu Aleksandr Xodzko tərəfindən çap etdirilmişdir. A. Xodzkonun nəşri 13 məclisdən ibarət idi və London’da İngilis dilində nəşr edilmişdi. Bu variantın orijinalı (Fars və Azərbaycan Türkcəsində) Paris Milli kitabxanasında qorunur. 1856 ilində S. S. Penn də dastanı rus dilinə tərcümə edərək hissə-hissə “Kafkaz” qəzetində, sonra da kitabça şəklində çap etdirmişdir. “Koroğlu” eposu XIX. əsrin ortalarında Alman və Fransız dillərinə də tərcümə edilmiş, Paris’də 1853 ilində işıq üzü görmüşdür (Əfəndiyev, 2012: 439-442).

Azərbaycan Türk eposu V. Xuluflu tərəfindən 1920 ilində yazıya alınaraq nəşr olunmuşdur. Burada Koroğlu ilə bağlı rəvayətlər, “Koroğlu qalası”, “Koroğlu qayası və bir neçə şəhər haqqında danışılır. Əsasən dastanın iki qolu “Toqat səfəri” və “Bağdad səfəri” də verilmişdir. Azərbaycan’da “Koroğlu”nun kitabça şəklində ilk nəşri H. Əlizadəyə aiddir (Əfəndiyev, 2012: 443-444).

Prof. M. Təhmasib “Koroğlu”nun mövcud variant və qollarını kitab şəklində 1949 ilində nəşr etdirmişdi. Dastan müqəddimə və 17 qoldan ibarətdir. Sonralar təkrar-təkrar çap olunmuş bu dastanın mükəmməl nümunəsi 1956 ili nəşridir. Təhmasib eposun öyrənilmə tarixi, ideya və məzmunu, tarixi hadisələrlə bağlılığı, formalaşması barədə dəyərli fikirlər söyləmişdir (Təhmasib, 1960: 463-499). Alim yazır ki, “Koroğlu” eposunun yaradılmasında bir çox aşiq və aşiq məktəblərinin xidməti olmuşdur. Onun fikrincə, dastanın əsası, Koroğlu adlı, yaxud Koroğlu təxəllüslü bir şəxsiyyətin özü tərəfindən qoyulub. Təhmasib Ə. Qarabağlı, F. Fərhadov, P. Əfəndiyev tərəfindən Koroğlu ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar barədə də məlumat verir, P. Əfəndiyevin eposun formalaşma dövrünü XV. əsrə aid etdiyini yazır (Təhmasib, 1972: 20, 22, 23).

Azərbaycan alimlərindən M. Rəfili, F. Fərhadov, M. Seyidov (Əfəndiyev, 2012: 443-444), müstəqillik dövrümüzdə İ. Abbaslı, N. Cəfərov, Anar, Elçin, Y. Səfərov, F. Bayat və digərləri dastanla bağlı məqalələr nəşr etdiriblər.

Türk Dili və Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 - Number: 2 p. 80-88, Winter 2025

Prof. İ. Abbaslı və akad. N. Cəfərov dastanının Şərq-Qərb versiya və variantları, bu sahədə araşdırma aparmış Türk, Azərbaycan, Özbək, Rus alimləri haqqında müxtəsər məlumat vermiş, Koroğlu'dan bir qəhrəman və şair-aşıq kimi bəhs edildiyini, eposun yaranışı, təşəkkülü, formalaşması barədə söylənmiş mülahizələri diqqətə çatdırmışlar.

Prof. Y. Səfərov tərəfindən də eposla bağlı 2022-2025 illərində Türkiyə və Qazaxıstan'da ümumilikdə üç konfrans materialı, Bakı'da "Ədəbiyyat" qəzetində iki məqalə nəşr etdirilmişdir.

Beləliklə, "Koroğlu" eposunun yazıya alınma, nəşr və öyrənilmə tarixində çox işlər görüldü. Düşünürük ki, burada verilən bu müfəssəl məlumatın da əhəmiyyəti var. Bunun eposla bağlı yeni, dəyərli araşdırmaların aparılmasına müsbət təsiri ola bilər.

Dastanının mənşəyinin, süjet və motivlərinin qədimliyini ilk baxışda "Alı kişi" qolundan görmək olur. Adı çəkilən qolun əvvəlində "iki derya ayğırının sudan çıxıb ilxıda iki madyana yanaşib, deryaya qayıtması", Qırat və Düratın "40 gün gecə-gündüz qaranlıq tövlədə bəslənməsi", Qıratın qaranlıqda saxlanarkən "oddan iki qanadının olması", Misri qılıncın "göydən düşmüş ildırım parçası olması", dağda qoca bir ağacın altında çıxan "Qoşabulağ"ın yeddi ildən bir iki ulduzun toqquşması nəticəsində köpüklənən suyundan içən" Rövşən'in qeyri-adi keyfiyyətlərə yiyələnməsi" (Koroğlu, 2005: 49-54, 56-58) kimi motiv və epizodlar əski Türk inam və etiqadları ilə bağlıdır.

Burada "qədim Türk eposunun bütün ünsürləri, yəni dağ kultu da, su kultu da, ağac kultu da, nəhayət və ən əsaslısı nur, işıq kultu da Qoşabulaq'da birləşdirilir, adi kəndli balası olan Rövşən də məhz bu ünsürlərin sayəsində qəhrəman Koroğlu dərəcəsinə yüksəlir" (Təhmasib, 1972: 148). Bu mülahizələrin davamı olaraq, aşağıdakı fikirləri də nəzərə almaq vacibdir:

-İ. Şöpen dastanı Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu aləmi ilə bağlamağa çalışmışdır;

-Prof. İ. P. Petruşevski'nin fikrincə, "ola bilər ki, Cəlalilər hərəkatı başçılarından biri daha qədim əfsanələrdə şöhrətlənmiş Koroğlu adını sonralar öz üstünə götürmüş olsun";

-P.Əfəndiyev dastanın son qolundakı "tüfəng məsələsinə" görə, onu odlu silahdan daha qabaqkı əsrlərlə bağlayır;

-Eposu X. əsrlə əlaqələndirib, Koroğlu'nu Sultan Mahmud Qəznəviyə, Eyvazı isə Ayaza oxşadanlar olmuşdur (Təhmasib, 1972: 150).

Qeyd olunan bu müddəalar eposun və "Koroğlu" sözünün qədimliyini göstərən əsas dəlillərdəndir. Dastandakı qədimliyi göstərən tutarlı dəlillərdən biri də onun süjet xəttinin "övladsızlıq" motivi üzərində qurulmasıdır. Bu mənada Azərbaycan variantında "Koroğlunun Dərbənd səfəri" qolunun dastanın süjet xətti və ideyası ilə əlaqəsi yoxdur. Bunu Nigar xanımın Koroğlu'ya dediyi şeir də göstərir:

Çənlibeli güllər bəzər,

Güllər saralsa kim üzər?

Hər quş balasınan gəzər,

Niyə sənə balan yoxdu?

Xalq yazıçısı Anar bir məqaləsində Anadolu variantında Koroğlu'nun övlad məsələsilə bağlı Səlmə xanıma dediyi bir şeiri verir:

Koroğlu'dur Çamlıbel'in aslanı,

Şəkər ilə, qaymaqla bəslər səni,

Səndən istər bir pəhləvan oğlanı

Aman Səlmə, insaf eylə, de mənə.

Səlmə xanım cavab verir:

Türk qızıyam, soyum, sopum bəllidi,

Gözüm ala, saçım siyah tellidi.

Türk Dili və Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 - Number: 2 p. 80-88, Winter 2025

Türk qızının dili Tuti dilidi,
Bunu sən bil, mənə inan Koroğlu!

Bizim eldə əhdə vəfa edilir,
Kəm soylənməz, doğru yolla gedilir.
Fəzilətdə namus yolu güdülür,
Maraq etmə, mənə inan, Koroğlu (Anar, 2018: 2-3) .

Bu şeirləşmə də aydın göstərir ki, övladsızlığın səbəbi Səlmə xanımın deyil, Koroğlunun özü ilə bağlıdır.

Eposun qədimliyini göstərən digər ünsürlərdən biri də Azərbaycan və Anadolu “Koroğlu”larının ölməzliyi və yenilməzliyidir. Ölməzlik tanrıya, ərənlərə məxsusdur. Bu fəvqəladə keyfiyyət Rövşənə Alı kişinin gözləri çıxarıldıqdan sonra verilir. Koroğlunun Misri qılıncı, Qıratı da qeyri-adidir (Səfərov, 2023: 196-197). Bu barədə Əhməd Edip Uysal yazır ki, Koroğlu ölümsüzdür. Çünki babasının gözlərini açmaq üçün Xızır tərəfindən verilmiş “abi-həyat” suyunu özü içmişdir (Uysal, 1986: 28). “Koroğlu” ad-tituluğunun Günəşlə, işıqla, odla bağlı olması da ilahi mənşəli olduğunun göstəricisidir. Rövşən də işıq deməkdir. Qədim Türklər, Günəş tanrısına sitayiş ediblər. Tanrı təkdir. Övladı, qardaşı, şəriki yoxdur. Koroğlu da sonsuzdur, övladı yoxdur. Buna görə, “övladsızlıq” motivi “Koroğlu” eposunun ideya-məntiqi xəttini təşkil edir. Amma bu ideya deyildiyi kimi XVII. əsrdə tamamilə arxaikləşmiş, öz poetik semantikasını itirmişdir.

Bu deyilənlər də eposun mənşəyinin tanrı ilə bağlı etiqadlarla əlaqəli olduğunu göstərməklə, “Korolunun Dərbənd səfəri”nin və “Kars səfəri”ndəki onun “yeddi gün, yeddi gecə mansırada qalıb qorxması” motivinin sonralar aşığıların uydurduğunu təsdiq edir. Buna görə, Koroğlu Eyvazı Çənlibel’ə gətirir, Nigar xanımın köynəyinin yaxasından keçirdərək oğulluğa götürür.

Eposun Qərb və Şərq variantlarının hansı qədimdir? Bu barədə P. Əfəndiyev akad. A.N. Samolyoviçin “Dədə Qorqud və Koroğlu” haqqında əfsanə” adlı məqaləsində yazdığı bir fikrə diqqət çəkir. Bu fikrə görə, “Koroğlu”- yəni kor kişinin oğlu” ad-titulu çox-çox qədimdir. Bu ad yayıldıqdan sonra “Goroğlu” - (qəbiroğlu) adı meydana gəlmişdir (Əfəndiyev, 2012: 443). “Koroğlu” bir çox variant və versiya yaratmış beynəlxalq “korun övladı” motivi əsasında yaranmışdır. Dastanın Anadolu və Türkmən variantlarına görə, görkəmli alim P. N. Boratav apardığı araşdırmalarda doğru qənaətə gəlmişdir ki, bu variant və versiyaların əsasında Azərbaycan türk “Koroğlu”su dayanır (Boratav, 1931: 13).

Eposun Qafqaz’da yayılmış beynəlxalq “korun övladı” motivilə qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsinin Avropa və Zaqafqaziya folklorşünaslığında diqqət mərkəzində olması da bunlarla bağlıdır. Zaqafqaziya və Anadolu aşığı mühitində təşəkkül tapmış “Koroğlu” eposunun özündən əvvəlki mifik qaynaqlarla yanaşı, əski real hadisələrlə səsləşən məqamları da az deyil. Eposun tarixi köklərilə bağlı M. Təhmasib’in “Koroğlu”nu IX. yüzilliyin əvvəllərində ərəb istilasına qarşı çevrilmiş Xürrəmilər hərəkatı ilə, bu hərəkatın başında durmuş Babəklə bağlı yaranmış rəvayət-hekayətlərlə müqayisə edərək söylədiyi mülahizələri obyektiv fikirdir (Təhmasib, 1972: 149-151).

Dastanla bağlı Türk alimi N. S. Banarlı’nın da fikirləri həqiqətə çox uyğundur. O yazır ki, “Koroğlu” eposu İslamiyyət’dən qabaqkı Oğuz-İran savaşları zəminində yaranmış, İslamiyyət’dən sonra Müsəlman Oğuz Türkləri arasında dolaşmağa başlamışdır (Banarlı, 1947: 177). Prof. Aydın Abı da bu barədə yazır ki, Anadolu “Koroğlu”sunu bəzi folklorçular, o sıradan Prof. F. Timurtaş və Əli Öztürk daha əski dövrə-islam dini yaranmamışdan əvvələ aid edirlər (Abı, 2010: 101-103). Bu da Koroğlunun daha əvvəlki dövrlərdə yaşadığı ehtimalını artırır.

Faruk Sümer, Koroğlu’nun Cəlalilər üsyanında iştirak etdiyini, XVII. əsrdə aşığıların ona dastan qoşduğunu, bu dastanın Türkiyə’dən İran’a, sonra Xəzəraxası Türkmənlərə keçdiyini söyləyir (Sümer, 1992: 154). Fəhrettin Kırzioğlu da koroğluşünaslıq üçün dəyərli fikirlər irəli sürür. O, Koroğlu’nun tarixi

Türk Dili və Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 - Number: 2 p. 80-88, Winter 2025

şəxsiyyət olaraq Əmir Teymur'dan və Cəlalilər üsyanından çox qabaq yaşadığını, Əfşar tayfasına mənsub "Xosrov Soltan Koroğlu" adı ilə məşhur əmirlərdən biri olduğunu bildirir (Kırzioğlu, 1968: 76).

Türk mütəfəkkiri Ziya Gökalp'ın da Koroğlu'nun real şəxsiyyət olduğu barədə mülahizələri maraqlıdır. O, Koroğlu anlatmaları qaynaqlarının çox əski olduğunu qeyd edir, Koroğlunun XI. əsrdə Qəznəvilər dövründə yaşadığını vurğulayır. Əlim, Sultan Mahmud Qəznəvi'ni Koroğlu'nun tarixi prototipi olabilmə ehtimalını irəli sürür. Z. Gökalp həm də Anadolu'nun çeşidli yerlərində bugün anlatılmaqda olan "Koroğlu" qollarının içərilərindəki olayları XI. əsrdə yaşamış olaylardan qaynaqlanmış olduğunu söyləyir (Göyalp, 1931: 1).

Z. Həsənov əsərində "korun övladları" ilə bağlı süjeti mif hesab etmir. Onun fikrinə görə, "Koroğlu" dastanının süjeti "korun övladları"nın sağlığında onların Qara dənizin şimal sahillərində yaşayarkən epikləşmiş real hadisələrə söykənir (Həsənov, 2005: 363, 364, 377, 378). Amma "Koroğlu" eposunun coğrafiyasında Qara dənizin şimal əraziləri yer almır. Bu da göstərir ki, eposun motivi Herodot'un qeydə aldığı "korun övladları" motivilə əlaqəli olsa da, "Koroğlu" eposu Azərbaycan və Anadolu mühitində müstəqil şəkildə yaranmışdır.

Ahmet Edip Uysal "Dastanlarımızdan Dədə Qorqud hekayələri ilə Koroğluda fəvqəltəbii ünsürlər" adlı məqaləsində belə fikrə gəlir ki, Koroğlu Türk xalqının qəhrəmanlıq anlamının ifadəsidir. Türk qəhrəmanlıq qavrayışının dayandığı ünsürlər nədir? Bunları belə sıralamaq olar: qüvvət, cəsarət, xeyirsevərlik, nəzakət, kişilik və şərəf (Uysal, 1986: 26). A. E. Uysalın qeyd etdiyi bu əlamətlər Anadolu və Azərbaycan "Korolu"larının qəhrəmanlığını səciyyələndirən əsas keyfiyyətlərdir.

Beləliklə, buradək nəzərdən keçirilən bu mənbə və məlumatlar eposun tarixi köklərinin İslamiyyət'dən əvvəlki real şəraitlə də səsleşdiyini, Koroğlunun da tarixi şəxsiyyət kimi Əmir Teymur'dan qabaq Qəznəvilər dövründə yaşadığını göstərir. Bunlara görə də demək olar ki epos təkcə mifik cəhətdən deyil, real xüsusiyyətlərinə görə də əski dövrlərin hadisələri ilə əlaqəlidir. Belə ki, eposun yaranmasında və təşəkkülündə Koroğlu ilə bağlı islamdan əvvəl və sonrakı əfsanə-rəvayətlərin, tarixi hadisələrin də müəyyən dərəcədə rol oynadığı özünü göstərir.

Tarixi baxımdan Azərbaycan "Korolu"sunu daha çox XVI. əsrin sonları, XVII. əsrin əvvəlləri ilə bağlayırlar. Bu dövrlərdə Səfəvi dövlətinin Qərb, Osmanlı imperiyasının Şərq bölgələrində üsyanlar baş vermiş ki bunlardan ən geniş yayılanı Cəlalilər üsyanı olmuşdur (Bünyadov, 1994: 411-424, 464, 468, 472). Koroğlu və bir neçə silahdaşının bu hərəkətdə iştirak etdikləri barədə məlumatlar vardır. Bunlardan biri Naxçıvanlı Dəmirçioğlu Həsən, Cəlalilər hərəkətinin Təbriz üsyanında iştirak etmiş cəsur sərkərdələrdən biri olmuşdur (Təhmasib, 1972: 170). 1519 ilində Toqat ətrafında baş vermiş qiyamın rəhbəri Cəlal'ın adı ilə "Cəlalilər" adlanan üsyanın iştirakçılarından biri də Koroğlu olub (Abbaslı, 2005: 25). Bəzi araşdırmalara görə isə Koroğlu I. Şah Abbas və Sultan Murad'ın hakimiyyəti dövründə yaşamışdı (Səfərov, 2020: 75).

Türk əlimi S. Nüzhet də Koroğlunun XVI. əsrin sonlarında Anadolu'da yaşadığını və Osmanlı-Səfəvi savaşılarında iştirak etmiş aşiq-şair olduğunu yazmışdı (Nüzhet, 1932: 244, 245). Anadolu Koroğlusunun aşiq olduğunu C. Öztelli də göstərmişdir. Onun fikrincə Koroğlu, IV. Murad zamanında, ya da ondan az əvvəl vəfat etmiş sazəndədir. O, Ərzurum bəylərbəyi Abaza Mehmed Paşa'nın Yeniçəri kəndxudası Mehmed Ağ'a yazdığı məktubdan da aydın olur ki Koroğlu saray münəqişələrində iştirak etmiş aşiq-şair olmuşdur (Öztelli, 1969, 5277-5279). Səfəvi tarixçisi İsgəndər bəy Münşi də Cəlalilər hərəkətinin Şərqi Anadolu və Qərbi Azərbaycanda yayıldığını, Koroğlu, Dəli Həsən, Kosa Səfər, Tanrı Tanımaz, Giziroğlu Mustafa bəyin də üsyan başçılarından olduğunu göstərmişdi (Dünyadov, 1994: 472-474).

Bunlardan başqa, salnamələrin də məlumatına görə "Hasan paşa 1601 ilin avqust ayında Elibistan yaxınlığındakı döyüşdə Cəlaliləri məğlubiyyətə uğradır. Qara Yazıcı ölür, 1602 ilin iyun ayında isə Cəlalilər Dəli Həsən'in başçılığı ilə Toqat şəhərin tutur, bu vuruşlarda Hasan Paşa öldürülür" (Təhmasib, 1972: 169).

Türk Dili və Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 - Number: 2 p. 80-88, Winter 2025

Dastanın “Hasan Paşanın Çənlibelə Gəlməsi” qolunda deyilir:

“Dəli Həsən dəlilərin üç min say-seçməsinə ayırıb, Çənlibelin Toqat baxarındakı bəndləri tutdu. Başladılar Hasan Paşa’nı gözləməyə” (Abbaslı, 2005: 284).

Dastanda Hasan Paşa’nın Çənlibelə hücum edib məğlub olma hadisəsi bu tarixi şəraitdə baş vermişdi. Burada Dəli Həsən’in Çənlibel’in baxarından Toqat tərəfi nəzarətdə saxlaması da göstərir ki, Toqat, Çənlibelə uzaq deyilmiş. Dastanda Çənlibel’in yaxınlığında “Soğanlı” deyilən bir yerin də adı çəkilir. Türkiyənin Ərzurumla Qars şəhərləri arasındakı böyük dağlıq ərazidə “Soğanlı” meşəsi adlı yer vardır. Zənnimcə, dastandakı Soğanlı buradır.

Eposun “Qars səfəri”nə görə Koroğlu Alacalar dağına çatanda görür ki, Qars tərəfdən bir atlı gəlir. Qars şəhərinin cənub tərəfindəki dağlardan biri “Aladağ” adlanır. Olar ki, bu da dastandakı Alacalar dağıdır.

Belə məlumatlarla bağlı digər faktlar da göstərmək olar. Məsələn, salnamələr və bəzi tarixi rəvayətlərə görə Güney Azərbaycanın Salmas şəhəri yaxınlığındakı Xaraba qala Koroğlu tərəfindən tikilmişdir. Naxçıvan, Salmas, Xoy Koroğlunun fəaliyyət göstərdiyi yerlərdir. Koroğlunun məskəni Çənlibel’in Naxçıvan və ona yaxın Maku ərazisində də olduğu göstərilir (Azərbaycan tarixi, 1994: 472).

Məlumdur ki “Koroğlu”nun Qərb variantları real, tarixi hadisələrdən bəhs etdiyi halda, Şərq variantları əfsanəvi-mifik obrazlar, süjetlərlə zəngindir (Abbaslı və Cəfərov, 2004: 628-639). Bu fikirlərin müəllifləri Qafqaz’da yaşayan bəzi qeyri-türk xalqların “Koroğlu”sunu Azərbaycan “Koroğlu”sunun ayrı-ayrı süjetlərinin versiyası, bir çox hallarda isə tərcüməsi hesab edir. Bəzi qeyri-türk xalqların ifadə aşıqları məclislərdə “Koroğlu”nun süjetini Azərbaycan Türkcəsindən çevirərək öz dillərində (Ermənicə, Gürcücə və s.) danışmış, dastandakı qoşmaları isə Azərbaycan Türkcəsində oxumuşlar (Abbaslı və Cəfərov, 2004: 639).

Türkiyə dastanında Koroğlu’nun adı Rövşən Əli’dir. Rövşən Əli’nin atası Yusif, Bolu bəyin mehtəridi. Onun secdiyi dayçanı Bolu bəy bəyənmir. Ona görə də ilxıcının gözlərinə mil çəkdirir. Rövşən Əli’nin atası dayçanı da, oğlunu da götürüb Bolu’dan gedir. Rövşən Əli atasının vəsiyyətilə dayçanı qaranlıq tövlədə bəsləyir. Dayça sonradan qanad gətirir, böyüyərək tayı-bərabəri olmayan bir cins at olur.

Ata və oğul Türkiyə’də Araz çayının kənarına gəlirlər. Rövşən Əli Bingöl’dən enib gələn suyun üç köpüyünü içib əbədi həyat, igidlik və şairlik qazanır. Rövşən Əli atası öldükdən sonra Qırıqla dağlara çəkilir. Bolu bəydən atasının intiqamını alır və bundan sonra Koroğlu adı ilə şöhrəti hər yərə yayılır.

“Koroğlu” dastanının əsas coğrafiyası Zaqafqaziya, Güney Azərbaycan, Anadolu, Balkanlar, Kırım, İraq, Suriya, Ərəbiyan, Türkiyə (indiki Orta Asiya Respublikaları) bölgələri ilə bağlıdır. Koroğlu bu bölgələrin çoxuna səfərlər edir: Koroğlunun Toqat səfəri, Koroğlunun Bəyazid səfəri, Koroğlunun İstanbul səfəri, Koroğlunun Ərzincan səfəri, Koroğlunun Balıca səfəri, Koroğlunun Rum səfəri, Koroğlunun Ərzurum səfəri, Koroğlunun Qars səfəri, Koroğlunun Bağdad səfəri, Qulun qaçması, Koroğlunun Bolu bəy, Koroğlunun Ərəb Reyhan, Koroğlunun Türkmən səfəri, Koroğlunun Naxçıvan səfəri (Dəmirçioglunun Çənlibelə gəlməsi) və digər qolları onun səfərlər ilə bağlı yaranmışdır (Səfərov, 2020: 72). Koroğlu və dəlilərin əsas iqamətgahı Çənlibel’dir. Burada paşaların, şahların, xanların xalqa etdiyi haqsızlığa, zülmə, ədalətsizliyə qarşı 7777 nəfər seçmə igid mübarizə aparır.

M. Təhməsiyə görə, Çənlibel’in əsas əlamətlərindən biri onun Çardaqlı olmasıdır. Çox zaman bura Çardaqlı Çənlibel də deyilir. Burada söhbət bizim anladığımız sadə çardaqlı haqqında getmir. Bu dörd tağı, dörd qülləli, dörd istehkamlı, yaxud dörd binalı deməkdir. Çənlibel’in dörd qülləli, dörd binalı olduğu bir sıra variantlardan və qollardan aydın görünür. “Koroğlu hekayəsi” adlı Türk variantında da Koroğlu’nun Çənlibel’də qala tikməsi belə təsvir olunur: “Dağlar kimi yığıldığı daşın yetişəcək miqdarda olduğunu görəncə binayə başlayıb qırx arşın yüksəklikdə bir qüllə yaptı” (Koroğlu, 1975: 141).

Türk Dili və Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 - Number: 2 p. 80-88, Winter 2025

Prof. Əhməd Edip Uysal da Koroğlunun məskəni ilə bağlı yazır. Koroğlu Qırat ilə arxadaşlarını yanına alaraq Koroğlu dağlarında Çamlıbel deyilən yerdə bir qala qurdu. Koroğlu buradan Bolu bəyin üzünə çeşidli səfərlər etdi (Uysal, 1986: 28). Bundan belə görünür ki, Çamlıbel Türkiyə'nin Koroğlu dağlarında imiş.

Prof. Fikrət Türkmən'in tədqiqatlarına görə Anadolu "Koroğlu"sunda qolların sayı 32'nin üzərindədir (Türkmən, 1985: 9-19). Aydın Abi'nin yazdığına görə Anadolu "Koroğlu"sunun 24 qolu məlumdur (Abi, 2010: 101). Nailə Əkbər'in bilgisinə görə Anadolu'da dastanın 25 qolu toplanıb (Əkbər, 2021: 219). Azərbaycan "Koroğlu"sunun da 28 qolu nəşr edilib. Amma tədqiqat və müşahidələr göstərir ki, bu dastan qollarının hamısı deyil. Güman ki, Güney Azərbaycan aşığılarının repertuarında eposun yeni qollarına rast gəlmək mümkün ola bilər.

Elza İsmayılova da dastanın Azərbaycan və Türkiyə variantları əsasında nəşr etdirdiyi məqaləsində Çənlibel haqqında yazır ki "Çənlibelin yerini müəyyən etmək mümkün olsa belə, bunun real toponim deyil, rəmzi bir ad olduğu qənaətinə gəlirik" (İsmayılova, 2004: 111). Şair-folklorşünas İslam Sadıq isə Çənlibelin Azərbaycanın Gəncəbasar bölgəsində - Şəmkir və Gədəbəy rayonları arasında olduğunu yazır (Sadıq, 1998: 62).

Prof. İ. Abbaslının fikrinə görə, Çamlıbel Sebastiya'nın qərb tərəfindədir. O, qalanın dağılmış köhnə tikintisinin indi də qaldığını, Çamlıbel'in də meşəli bir dağ olduğunu yazır. Folklorşünas başqa bir qaynağa görə isə Çənlibel'in Cənubi Azərbaycan'ın Salmas yaxınlığında yerləşdiyini göstərir (Abbaslı, 2005: 23).

"Koroğlu" bəzi qədim variantlarda, o sıradan A. Xodzko variantında çox zaman Təkəli adlanır (Koroğlu, 2005: 171). Dastanın bir şeiri də bunu göstərir.

Bu gün itirmişəm Eyvaz balamı,
Yazın Təkəlidən dəllərim gəlsin.

Təkəlilər XV əsrdə Azərbaycan'da yaşayan tayfalarından idi. Onlar, I. Şah İsmayıl'ın hakimiyyətə gəlməsində böyük rol oynamışlar (Təhmasib, 1972: 469).

Aşağıdakı şeir bəndində isə Koroğlu İranla Osmanlı sərhədi yaxınlığında yerləşmiş Muradbəyli kəndindən olduğunu Ərəb Paşa'ya belə nişan verir:

Ərəb Paşa, sənə bir ərz eyləyim,
Yerim xəbər alsan, Muradbəyli'yəm.
Yağı düşməni mənə qovğa başlasa,
Əyri qılınc əldə düşməni qovlayam.

Türkiyə'də "Koroğlu" adı ilə bağlı bulaq, mağara, meşə, Toqat-Sivas yolu üzərində Çamlıbel meşəsi, Ərzincan yolu üstündə Koroğlu boğazı vardır. Sivasın şimal-qərbindəki mağaralara da "Koroğlu mağaraları" deyilir (Anar, 2018: 102, 103).

Beləliklə, buradək nəzərdən keçirilən bu çoxsaylı məlumatlardan aydın görünür ki, Çənlibel, Koroğlu ilə bağlı qalalar, istehkamlar, mağaralar, yer-yurd, dağ, meşə və s. adları Şimali və Cənubi Azərbaycan'da, Anadolu'nun mərkəzi və Şərq bölgələrində kifayət qədər çoxdur. Bunlar da təsadüfi deyil. Çünki dastanda təsvir edilən bir çox epizod və hadisələrin daha çox bağlandığı son tarixi hadisələr-Çələvilər hərəkatı da bu bölgələrdə baş vermişdir. Koroğlu və neçə silahdaşı bu hərəkatda yaxından iştirak etmişdir. Ən əsası da budur ki, adları çəkilən bölgələrdəki tarixi qalaların, istehkamların, çox yerdə olan Çənlibel, yaxud Çamlıbelin bir neçəsi tarixi şəxsiyyət Koroğluya məxsus olmuşdur.

Nəticə

"Koroğlu" eposunun toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində çox işlər görülmüşdü. Bu, movzunun giriş hissəsindən sonra müxtəsər şəkildə verilmiş məlumatdan da görünür.

Eposdakı qarşıya qolulan aktual məsələlərin araşdırılmasında aşağıda elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 - Number: 2 p. 80-88, Winter 2025

1.Eposun mənşə və qədimliyini göstərən cəhətlər:

- “Alı kişi” qolundakı dağ kultu, ağac kultu, su kultu, od kultu ilə bağlı görüşlər;
- Eposun süjetinin “övladsızlıq” motivilə bağlı olduğu;
- Anadolu və Azərbaycan variantlarının qədimliyi;
- Hər iki variantda Koroğlu’nun övladsızlığı, tanrıməşəli olduğu;
- M. Təhmasib, Z. Göyalp, R. N. Boratav, İ. Abbaslı, P. Əfəndiyev, Ə. E. Uysal və digərlərinin fikirləri;

- “Koroğlu”nun “Goroğlu”dan, eposun Qərb variantının da Şərq variantından qədimliyi;

- Bəzi dastan hadisələri, Rövsən, Koroğlu, Çənlibel sözlərinin əski tarixi hadisələrlə səsləşməsi

2.Eposun tarixi kökləri və formalaşdığından daha çox XVI.-XVII. əsrlərin tarixi hadisələri və aşiq mühitilə bağlılığını göstərən dəlillər:

- Koroğlu və neçə silahdaşının Çəlalilər hərəkətində iştirakı;
- Eposdakı bir çox məlumat və hadisələrin daha çox XVI-XVII. əsrlərin tarixi hadisələrilə bağlılığı;

- Koroğlunun tarixi şəxsiyyət və şair- aşiq olması;

- Koroğlunun epos qəhrəmanı səviyyəsinə qalxması;

- Dövrün tarixi və ədəbi-mədəni mühitində “Koroğlu”nun orijinal, müstəqil dastan kimi formalaşması.

3.Eposun əsas coğrafi arealı, Koroğlu ilə bağlı tarixi-coğrafi obyektlərin, Çənlibel və Çamlıbelin harada və kimə aid olduğu barədə məlumatlar:

- “Koroğlu” eposunun Qərb variant və qolları;
- Koroğlunun müxtəlif bölgələrə səfərləri;
- Koroğlu ilə bağlı tarixi-coğrafi obyektlər;
- Çənlibel və Çamlıbelin coğrafi arealı ilə bağlı fikirlər;
- Eposun yaşadığı, yayıldığı və formalaşdığı tarixi coğrafiya;
- “Koroğlu”nun Anadolu - Azərbaycan tarixi-mədəni mühitilə bağlılığı.

Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi

Year: 3 - Number: 2 p. 80-88, Winter 2025

KAYNAKÇA

- Abbaslı, İ. (2005). Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu, Koroğlu (s. 4-46). Bakı.
- Abbaslı, İ. (2009). Folklorşünaslıq axtarışları (cild 1). Bakı.
- Abbaslı, İ., & Cəfərov, N. (2004). “Koroğlu” eposu. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (cild 6, s. 628-639). Bakı.
- Abi, A. (2010). Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. Bakı.
- Anar. (2018). Koroğlu-Goroğlu. Ədəbiyyat qəzeti, 18 mart. Bakı.
- Banarlı, N. S. (1947). Rəsmili türk ədəbiyyatı tarixi. İstanbul.
- Boratav, P. N. (1931). “Köroğlu” destanı. İstanbul.
- Bünyatov, Z. (1994). Azərbaycan tarixi (cild 1, s. 411-424, 464, 468, 472). Bakı.
- Əfəndiyev, P. (2012). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı.
- Əkbər, N. (2021). “Koroğlu” dastanının yayılma coğrafiyası. Filologiya və sənətsünaslıq jurnalı, 2, s. 215-222. Bakı.
- Gökalp, Z. (1931). Türklərdə ictimai təşkilat. Milli Tətebbular Mecmuesi, 1. İstanbul.
- Həsənov, Z. (2005). Çar skiflər (s. 363, 364-377). Bakı.
- İsmailova, E. (2004). “Koroğlu” dastanının yaranması və yayılma coğrafiyası. Bakı, 7(3-4), s. 100-125.
- Kırzioğlu, F. (1968). Efşarlı ile Zülqəderli Türkmenlərinin Köroğlu oymakları. Türk Kültürü. İstanbul.
- Koroğlu. (2005). (Tərtib edənlər: İ. Abbaslı, B. Abdulla). Bakı.
- Nüzhet, S. (1932). Türk edebiyatı tarihi (s. 244-245). İstanbul.
- Öztelli, C. (1969). Yeni bilgilerle Köroğlu. Türk folklor araştırmaları, 238, s. 5277-5279. İstanbul.
- Sadiq, İ. (1998). Koroğlu kim olub? Bakı.
- Səfərov, Y. (2020). Əsərləri (cild 3). Qədim Oğuz-türk yurdu Naxçıvan. Naxçıvan.
- Səfərov, Y. (2023). Əsərləri (cild 4). Folklorşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq araşdırmaları. Naxçıvan.
- Sümer, F. (1992). Oğuzlar. Bakı.
- Təhmasib, M. (1960). “Koroğlu” eposu. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (cild 1, s. 463-499). Bakı.
- Təhmasib, M. (1972). Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı.
- Türkmen, F. (1983). “Köroğlu” dastanının Orta Asiya rəvayətləri. Köroğlu Seminəri Bildiriləri, s. 83-90. Ankara.
- Türkmen, F. (1985). Köroğlu hikayələrinin yayılma sahələri və mənşə məsələsi. Türk dili və Edebiyatı Araşdırmaları Dergisi, 4, s. 9-19.
- Uysal, A. E. (1986). Dəstanlarımızdan Dədə Korkud hikayələri ilə Köroğluda təbiətüstü unsurlar. s. 13-29.